

A *-ban/-ben* és az *-n ~ -on/-en/-ön* jelentésrendszere

1. A holista kognitív nyelvészet szinkrón kutatásai igen meggyőző eredményeket mutattak fel az utóbbi időben, ezért joggal merülhet fel bevonásuk nyelvtörténeti kutatásokba is. Konkrét problémafelvetést, illetve annak kidolgozását bemutató munka még nem áll rendelkezésre, bár a téma elméleti lehetőségeivel vázlatosan, ötleteket felvillantva FAZAKAS EMESE foglalkozott egyik tanulmányában (FAZAKAS 2003: 15–22).

Jelen dolgozatomban a kognitív szemantika jelentéstörténeti alkalmazásának egyik lehetséges területével, a határozóragok jelentésrendszerével foglalkozom, ezen belül a *-ban/-ben* és az *-n ~ -on/-en/-ön* ragokkal, azok kognitív szemantikai keretben mozgó, diakrón szempontokat is érvényesítő leírásával.

2. A holisták szerint, ahogyan a nyelvtudás nem választható el a többi kognitív képességtől, úgy a nyelvi jelenségek sem különíthetők el a mentális folyamatoktól, s ezáltal fogalmi struktúráink rendszeréről, a nyelv mentális működéséről szolgáltatnak információt a jelentésükön keresztül. Mivel minden dolognak, fogalmi struktúrájának tapasztalati alapja van, ezért itt kevésbé használható a formalizálás, helyette képi sémákban szükséges megjeleníteni az információt, hiszen ma a legtöbb, e témával foglalkozó szakember szerint az elmében a megértés is ilyen képi sémákon (Gestalt) keresztül történik, ahol a Gestaltok mentális képekként a tárgyak, dolgok tipikus példányaikat képviselik, s jelentőségük a tárgyak, dolgok stb. kategorizálásában van. Ennek során a kategorizálandó jelenséghez tartozó kép először összevetésre kerül az elmében tárolt többi mentális képpel, majd azok közül a leg hasonlóbhoz sorolódik (LAKOFF 1987.).

Fontos kiemelni, hogy az elsősorban testtel, téri orientációval kapcsolatos tapasztalatok által létrejött fogalmi struktúrák jelentéseiben megőrződik az eredeti szemantikai tartalom vagy annak egy része, s ez metaforizáció útján válik hozzáférhetővé az elmében más, adott esetben absztraktabb helyzet, tárgy, esemény stb. leírásakor, megnevezésekor. A metaforizáció (és a metafora) ebben az elméleti keretben nem stilisztikai kifejezés, hanem egy információbefogadási módszer vagy stratégia, ahol az egyik dolgot egy másik dolog mintájára tapasztaljuk meg és dolgozzuk fel.

A kognitív szemantika szerint minden nyelvi elem rendelkezik jelentéssel, így a határozóragok is, amelyeknek grammatikai kategóriáját mint szimbolikus egységet kell elképzelnünk (LANGACKER 1987.). A nyelvi szimbolikus egység nem egyszerű leképezése a külső, objektív világnak, mert mögötte található az a kognitív struktúrák által létrehozott kate-

gorizáció, amely szerint a világban lévő tárgyakat, dolgokat, eseményeket stb. jelentésük szempontjából egy-egy fogalom köré soroljuk. A holisták nézete szerint az, hogy hogyan fejezzük ki nyelvileg magunkat egy adott szituációban, mindig egyéni nézőpont kérdése, ahol a beszélő – szándékai szerint – választhat a rendelkezésére álló képi sémák közül. Ezek a képi sémák konvencionalizálódhatnak a nyelvközösségekben, s általa különbségek generálódhatnak az egyes nyelvek között. A nyelven belüli és a nyelvek közötti variabilitás tehát összefüggéseket mutat a beszélők fogalmi struktúráiból adódó különbségekkel, illetve az adott szituáció eltérő nézőpontból való feldolgozásával.

3. Téri orientációhoz kapcsolódó kognitív szemantikai vizsgálatokat a magyar nyelvre vonatkozóan elsőként SZILÁGYI N. SÁNDOR és munkatársai végeztek az 1990-es évek végén. A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán szakdolgozatok formájában dolgozták fel a *rajta* (GALACZI 1995.), az *alatt/fölött* (SOMKERÉKI 1999.), az *el* (ANDOR 1999.), az *át* (IMRE 1999.), és a *benne* (PÁLL 1999.) viszonyok jelentéstani jellemzőit. Kutatásaik során megállapították, hogy a metaforaalkotásnak a kognitív nyelvészet által feltárt alapelvei nemcsak a szókinszben érvényesülnek, hanem a grammatikai rendszerben is, majd arra keresték a választ, hogy egy-egy nyelvi viszonyjelölés (*rajta*, *benne*, *át* stb.) milyen kognitív folyamatok révén válhat átvitt értelművé, s hogy az átvitt értelmű relációk miért éppen azzal az adott nyelvi viszonyítási eszközzel fejeződnek ki a magyar nyelvben.

Bevezették a *s t a b i l* (S) és a *m o b i l* (M) fogalmát a térbeli viszonyokban részt vevő tárgyakra vonatkoztatva: stabilnak nevezhető az az objektum (S_o), amely állandó és statikus, mobil pedig az az objektum (M_o), amelyik a stabilhoz képest járulékos, mozgó vagy elmozdítható. (A stabil/mobil megkülönböztetés nem feltétlenül fizikai síkon valósul meg, hiszen metaforizáció útján különböző időbeli, entitásbeli viszonyokra is vonatkoztatható.) A stabil/mobil kategóriák megkülönböztetésére azért van szükség, mert a térbeli, időbeli és entitásbeli viszonyok érzékelése mindig a stabil objektumhoz képest, ahhoz való viszonyítás útján történik, azaz a S_o nézőpontjából konceptualizáljuk az eseményeket. Például: Az *asztalon van a labda* kijelentés elfogadható, de az, hogy az *A labda alján van az asztal* vagy *A labda alatt van az asztal* nem, pedig ugyanarról a térbeli relációról van szó mindkét esetben. Ebből az is következik, hogy a térbeli viszonyok érzékelésekor a stabil objektum lesz állandóságánál fogva (amihez viszonyítunk) mindig a másodlagos figura (landmark, l_m), a mobil objektum pedig az elsődleges figura (trajectory, tr). A jelentésen túl azt, hogy melyik objektum a stabil a két dolog közül, a határozórag is jelzi, hiszen ez mindig a S_o -ot jelölő szóhoz kerül. A határozóragnak tehát van nyelvi szinten egy S_o -kijelölő szerepe, egyúttal landmarkizáló funkciója, ahol a határozórag-nélküliség jelöli az elsődleges figurát a szerkezetben, a határozóragos formula pedig a másodlagos figurát. A térbeli reláció létrejöttéhez minimálisan két dolog, tárgy, személy stb. szükséges. Ezek egymáshoz képest aszimmetrikus viszonyban vannak: az egyik tárgy statikus (stabil), a másik tárgy mozgó, mozgatható (mobil). Ha a két objektum relációba kerüléséhez egy harmadik dolog, tárgy, személy járul hozzá, akkor a viszony háromkomponensűvé válik, a közvetítő dolog, személy stb. pedig az a *k t o r* (A) lesz. Például:

*A fiú ledobta a ceruzát az asztalról.*¹

A	M_o	S_o
	tr	l_m

¹ A *ceruza* a trajectory és az *asztal* a landmark, de csak kettejük viszonyában értelmezve; ha a teljes mondatot tekintjük, akkor a *fiú* lesz a trajectory.

4. Kognitív szempontból a határozóragok hálózatot alkotnak, jelentésük alapján párokba vagy hármas csoportokba rendeződnek (pl. a *-tól/-től* és az *-ig* rag együtt egy meghatározott hely- vagy időszakasz pontos kijelölésére szolgál), s egymáshoz képest értelmezik az általuk jelölt tér-, idő- és entitásbeli viszonyokat. Ahogyan a térbeli relációkban részt vevő tárgyak S és M típusúak, úgy a relációkat leképező határozóragok is elkülönülnek ennek megfelelően, s így meg kell különböztetnünk közöttük a *s t a b i l r a g o k a t* (S_r) és a *m o b i l r a g o k a t* (M_r).

A stabil ragok egy ponthoz kötött ott-tartózkodást jelentenek, így nem utalnak mozgással járó eseménysorra. A térben, az időben egyetlen pontot vagy szakaszt jelölnek ki; és egyszerű térbeli, időbeli vagy szubsztanciális kapcsolatokat fejeznek ki. Velük szemben a mobil ragok folyamatos mozgásban levést, dinamikus viszonyok meglétét, bekövetkeztét vagy megszűnését jelölik. Ha két nyelvi elem egymás mellé kerül, jelentésüket tekintve is kapcsolatba kerülnek egymással, hatnak egymásra, még hozzá úgy, hogy szemantikailag az egyik elem kidolgozza a másikat. A stabil ragok jelentésükből kifolyólag *s t a b i l i z á t o r i*, míg a mobil ragok *m o b i l i z á t o r i* funkcióval rendelkeznek, ami azt jelenti, hogy az adott rag egy nyelvi kifejezésbe kerülve a jelentésének megfelelően módosítja az egész kifejezés szemantikai tartalmát oly módon, hogy közben a saját jelentése is némiképp módosul, igazodik a többi kifejezésbeli résztvevő elemhez.

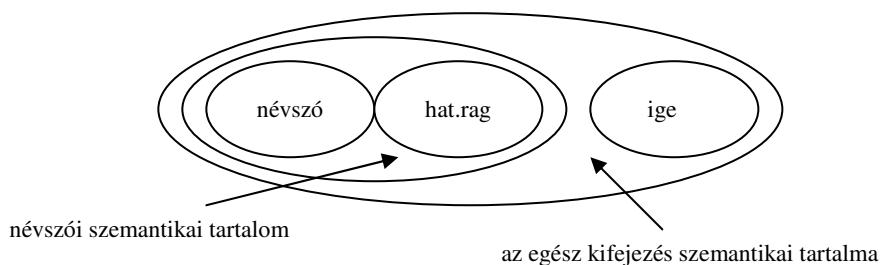
A határozórag a magyarban a névszóhoz járul, de konceptuálisan az igehez kapcsolódik, és vele együtt ábrázolódik. Éppen ezért a határozórag egy nagyon komplex nyelvi elem, amelyet sematikus megjelenítve, a kognitív nyelvészet konvencióinak megfelelő módon az 1. és a 2. ábra mutat be. Ezek alapján a határozórag:

a) alaktani szempontból (1. ábra) csak nyelvi szinten értelmezhető, amely konkrét szemantikai tartalom nélkül hordozza az adott nyelvi elem alaktani kapcsolódási paramétereit és szerkezetbe való beillesztési szabályait (névszói relatív tő[+jel] után következhet csak);

b) kognitív szemantikai nézőpontból (2. ábra) viszont konceptuális szinten szerveződik, jelentéssel is rendelkező elem.

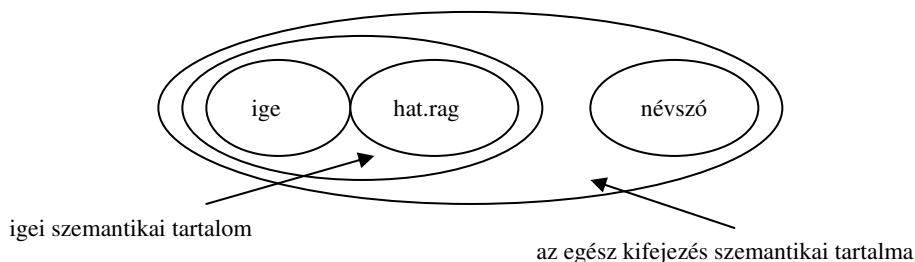
1. ábra

Az ige és a határozóragos névszó kapcsolata alaktani szempontból

2. ábra

Az ige és a határozóragos névszó kapcsolata kognitív szemantikai szempontból

A fentieket egy konkrét példával szemléltetve a *könyvtárba ment* szintagma esetében:

Konceptuális szinten:	<i>ment</i> + <i>-ba/-be</i>	<i>könyvtár</i>
	ige + határozórag	névszó

A nyelvi megvalósulás szintjén:

magyar:	[ő] <i>ment</i>	<i>könyvtár</i> + <i>-ba</i>
	ige	névszó ² + határozórag
finn:	[hän] <i>meni</i>	<i>kirjasto</i> + <i>-on</i>
	ige	névszó + határozórag

Látható, hogy a határozórag jelentése maga a szemantikai tartalom, amely kidolgozza az igei cselekvés és eseménysor körülményeit, használati szabálya pedig maga a határozóragos formula. A szemantikai tartalom állandó, míg a használati szabály eltérhet az egyes nyelvekben. Így az indoeurópai nyelvekben nem mindenhol beszélhetünk határozóragokról, hiszen itt gyakran előljárók hivatottak ugyanazt a jelentést kifejezni. Ezekben a nyelvekben a magyar határozóragnak megfelelő funkciójú és jelentésű elem, az előljárószó kapcsolódási mechanizmusa sokkal nyilvánvalóbb nyelvhasználati szinten is. Például:

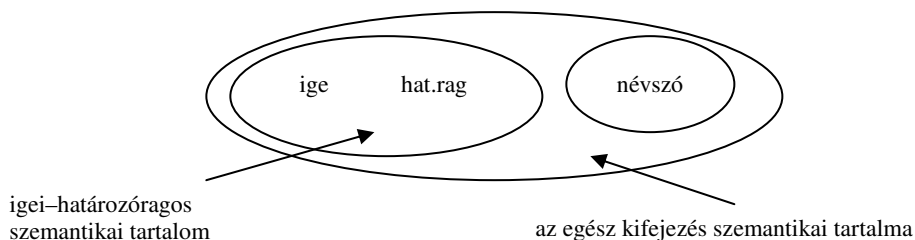
² A névszó kategóriája itt névszói szerkezetet jelent (DP), amely LANGACKER terminológiájában nominálisnak, episztemikusan lehorgonyozott főnévnek felel meg.

angol:	[she] went <u>to</u>	library
	ige + KD	névszó
német:	[er] ging <u>in</u>	Bibliothek
	ige + KD	névszó
orosz:	[on] sol <u>v</u>	biblioteku
	ige + KD	névszó + KD (esetrag) ³
francia:	[il] allait <u>à</u>	bibliothèque
	ige + KD	névszó

A határozóragok és az ige kapcsolatának tárgyalásakor kikerülhetetlen kérdés a vonzatok és a szabad határozók kérdésköre. Alaktani szempontból a szabad határozók és a vonzatok kapcsolódása között nincs különbség, mindkét esetben a névszóhoz járul a határozórag. Jelentésüket tekintve, kognitív szinten azonban egyértelmű különbség mutatkozik a vonzatként viselkedő határozóragok, illetve a szabad határozóragok között igéhez való kapcsolódásukban. Amíg a szabad határozóragok a 2. ábrában jelölt módon kerülnek az igehez, azaz külön egységbe rendeződve ábrázolódnak a szerkezetben belül, addig a vonzatok integrálódnak az ige jelentésébe:

3. ábra

Az ige és a vonzatos névszó kapcsolata kognitív szemantikai szempontból

Ahogy az ábra is mutatja, az ige és a vonzatként kapcsolódó határozórag jelentése összeolvad, egy egységként ábrázolódnak, ezért nem hagyható el alaktanilag az adott szerkezetből (l. alább a) példa). A szabad határozók szemantikailag nem integrálódnak az igei jelentésbe, csupán együtt ábrázolódnak vele (l. alábbi b) példa), szerkezetben való részvételük opcionális.

- ragaszkodik a testvérehez – ragaszkodik + -hoz/-hez/-höz (vonzat)
- áll az asztalnál / a padon / a liftben stb. (szabad határozó)
- bement a boltba – bement + -ba/-be (vonzatszerű határozó)

³ Az oroszban a fenti jelenség bonyolultabban mutatható ki a nyelv kevert típusa (flektáló, de agglutináló vonások is) miatt. Itt az ún. körülménydetermináló elem szerepel (röv. KD); gyűjtőfogalomként értelmezendő, és a körülményekre való utalást tartalmazza a nyelvi szerkezetekben; grammatikai formái változatosak, leggyakrabban – nyelvtípustól függően – rag, névutó, igekötő, előljáró alakban szerveződik a mondatba. Ez a nyelvhasználatban körbefonja a szerkezetet a *v* előljáró és az *-u* esetrag által. A KD mint térparaméter-hordozó az igével együtt ábrázolódnak ugyan, de egy esetrag is megjelenik a főnéven, amely elsősorban a nőnemre való utalást hordozza. A nemre való utalás mindig főnevekre vonatkozik, vagyis ez az esetrag *nem*-paramétert hordoz, így főnévi KD-ként együtt ábrázolódnak a főnévvel.

Van azonban egy speciális eset (1. fentebbi c) példa), amelyben az egyébként szabad határozó mégis vonzatként viselkedik. Ez elsősorban a mozgást jelentő igéknél jelentkezik abban az esetben, ha az adott ige igekötős formában vesz részt a szerkezetben. Ilyenkor ugyanis az igekötő jelentésintegráló funkciójánál fogva beleolvasztja a határozóragot az igei jelentésbe, illetve korlátozza a határozóragok lehetséges körét, melyek a szerkezetbe illeszthetők:

megy + a hajszínéhez (vonzat)

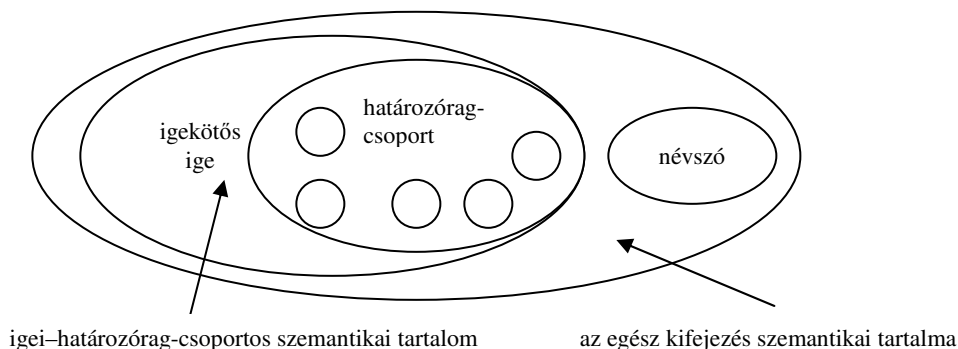
megy + a boltba / a munkahelyére / a falnál / az úton / a barátjához / a teremben (szabad határozók)

*bemegy + a boltba / a munkahelyére / *a falnál / *az úton / a barátjához / *a teremben* (vonzatszerű határozók)

A vonzatszerű határozók átmenetet képeznek a vonzatok és a szabad határozók között, mert az igekötő ugyan korlátozza a lehetséges határozók körét, melyek az ige mellé kerülhetnek, de nem választódik ki egyetlen egy közülük, ahogyan a vonzat esetében. Kognitív szempontból az történik, hogy nemcsak egy határozórag integrálódik az igei jelentésbe, hanem egy egész határozórag-csoport, melyek egy bizonyos közös tulajdonság alapján egyetlen kategóriába tartoznak.

4. ábra

Az ige és a vonzatszerű határozóragos névszó kapcsolata kognitív szemantikai szempontból

A *bemegy* szó esetében az irányhármasságot kifejező határozóragok közül a *k ö z e l í - t é s* fogalmának megfelelő jelentéstartalommal rendelkező ragok csoportja integrálódik az ige jelentésébe.

5. Diakrón szempontból nézve a határozóragok szemléletének kulcsa az előbb említett *í r á n y h á r m a s s á g*, illetve a helyviszony jellege szerinti tagolódás.

5. ábra

Az irányhármasságot mutató határozóragok csoportosítása

(Forrás: KOROMPAY 1992: 357)

Viszony jellege	Irányhármasság		
	HOL?	HOVÁ?	HONNAN?
Belső helyviszony	<i>-ban/-ben</i>	<i>-ba/-be</i>	<i>-ból/-ből</i>
Szorosabb külső helyviszony	<i>-n ~ -on/-en/-ön</i>	<i>-ra/-re</i>	<i>-ról/-ről</i>
Lazább külső helyviszony	<i>-nál/-nél</i>	<i>-hoz/-hez/-höz</i>	<i>-től/-től</i>

Az 5. ábrát tekintve felmerülhet a kérdés, vajon mit jelent az, hogy „szorosabb” és „lazább” külső helyviszony? Hogyan kell ezt értelmezni, és mi a viszonyítás alapja? Úgy vélem, mivel ezek a kategóriák és osztályozási szempontok nem elég körülhatároltak, a kognitív szemantika segítségével a következő finomítások végezhetők:

6. ábra

Az irányhármasságot mutató határozóragok kognitív szemantikai csoportosítása

Viszony jellege		Irányhármasság		
		S _r (stabil rag)	M _r (mobil rag)	
		ott-levés	közelítés (+)	távolodás (–)
Érintkezéssel	BELSŐ	<i>-ban/-ben</i>	<i>-ba/-be</i>	<i>-ból/-ből</i>
	KÜLSŐ	<i>-n ~ -on/-en/-ön</i>	<i>-ra/-re</i>	<i>-ról/-ről</i>
Bizonytalan érintkezéssel		<i>-nál/-nél</i>	<i>-hoz/-hez/-höz</i>	<i>-től/-től</i>

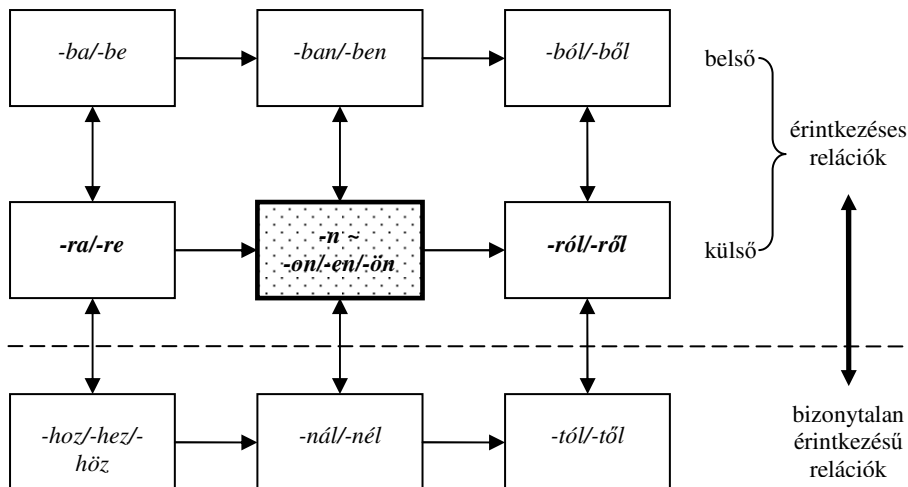
A korábbi három viszonyjelölő kategória itt kettőre csökkent: megkülönböztetünk bizonytalan érintkezéssel, illetve érintkezéssel kapcsolatosakat, ezen belül külső és belső viszonyokat. Az érintkezéssel kapcsolatosak közös jellemzője, hogy nemcsak helyviszonyok, hanem (metaforizáció útján) időbeli és entitásbeli relációkra is vonatkoztathatók. Azt fejezik ki, hogy S_o és M_o között – helyviszony esetén – fizikálisan létrejövő, külső vagy belső felületen végbemenő érintkezés történik; időbeli és entitásbeli viszony esetén pedig ennek a fizikai érintkezésnek a metaforizációja valósul meg. A bizonytalan érintkezéssel kapcsolatosak ezzel ellentétben azt jelzik, hogy S_o és M_o kapcsolatba kerül egymással, de ennek során nem történik minden esetben fizikális érintkezés; létrejötté nem zárható ki egyértelműen, de nem is erősödik meg. A dolgozat további részében csak az érintkezéssel kapcsolatosak közé tartozó, stabil ragok bemutatásával foglalkozom: a *-ban/-ben* és az *-n ~ -on/-en/-ön* ragokkal.

Az érintkezéssel kapcsolatosak és a bizonytalan érintkezéssel kapcsolatosak közötti legfontosabb különbség az, hogy míg az első csoportnál a beszélő biztos a reláció létrejöttében, addig a bizonytalan érintkezéssel kapcsolatosaknál nem, mert ez nem erősödik meg. A bizonytalan érintkezéssel kapcsolatosaknál csupán lehetőség nyílik az érintkezésre, de megvalósulása kérdéses.

A fentiek ismeretében a bizonytalan érintkezéssel kapcsolatos relációt kifejező ragoknak sokkal magasabb a közlésbeli pragmatikai értéke, mint az érintkezéssel kapcsolatos relációt kifejező ragoknak.

7. ábra

Az érintkezéssel és a bizonytalan érintkezéssel kifejező ragok jelentésrendszere

Az ábra alapján látható, hogy a rendszer középpontjában a külső érintkezést kifejező ragcsalád áll, amely kettős oppozíciós párt alkot egyrészt a belső érintkezéssel kifejező ragcsaláddal, másrészt a bizonytalan érintkezéssel kifejező ragokkal. A külső érintkezéssel kifejező ragok elsődleges oppozíciója a belső érintkezéssel kifejező ragokkal van, ahol a határátlépés megleltében mutatkozik meg a jelentésbeli szembenállás. A másodlagos oppozíció a bizonytalan érintkezéssel kifejező ragokkal van, ahol az oppozíció alapja az érintkezés megleltének bizonyossága.

A külső érintkezéssel kifejező ragcsalád rendszerbeli kiemelt szerepe arra enged következtetni, hogy ez szolgálhatott viszonyítási alapként a másik két ragcsalád létrejöttéhez, melyeknél elsődlegesen a belső érintkezéssel kifejező oppozíció alakulhatott ki korábban a bizonytalan érintkezéssel kifejező ragcsaláddal képest. A külső és a belső érintkezéssel kifejező oppozíció létrejötte időben viszonylag közel lehetett egymáshoz, hiszen mindkét ragcsalád azonos szótőre vezethető vissza, szemben a bizonytalan érintkezéssel kifejező ragcsaláddal, ahol mindhárom rag más-más önálló szóból alakult, s fokozatosan egészítették ki a már meglelt rendszer.

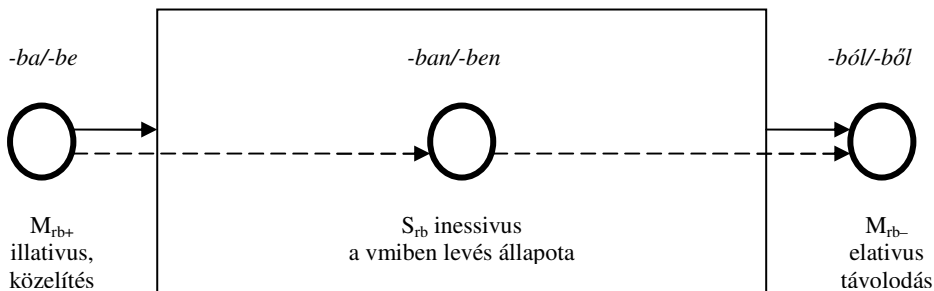
6. A stabil és mobil ragok hálózatba rendeződnek, és egymás mintájára képezik le konceptuális szinten a különböző térbeli, időbeli és entitásbeli viszonyokat mind a használat, mind a jelentés szempontjából. Ahogy a térbeli viszonyok leképezésekor a stabil objektumhoz (S_o) képest konceptualizáljuk az adott relációt, úgy a ragok esetében is az adott helyviszony leképezési alapját mindig az irányhármassági család s t a b i l ragja (S_r) szolgáltatja, s a mobil ragok (M_r) csak hozzá képest dolgozzák ki az általuk jelölt relációkat. Például a -ba/-be (M_{rb+}) s a -ból/-ből (M_{rb-}) ragok által kifejezett viszonyok csak a -ban/-ben (S_{rn}) rag által jelölt viszonyhoz képest értelmezhetők. A ragok irányhármassági csoportokba való rendeződését tehát a nyelvtörténeti szempontokon túl a szemantikai tartalom is befolyásolja.

A b e l s ő érintkezéssel kifejező viszonyok egy dolgon, tárgyon, időintervallumon belüli (nem feltétlenül fizikai) érintkezést jelölnek a különböző relációkban: a relációk – jellegüknél fogva – három típusba sorolhatók: térbeli, időbeli és entitásbeli relációk. Térbeli reláció esetén fizikálisan történik meg az érintkezés, idő- és entitásbeli relációk esetén az érintkezés csupán metaforikusan értelmezhető, és általában közvetlen egymásba foglalódást, hatást,

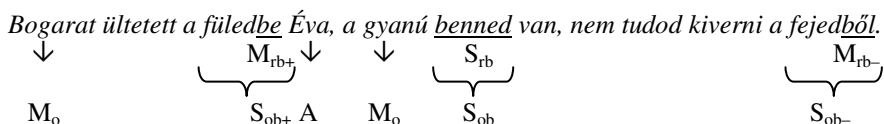
tartalomcserét jelöl a két objektum között. Gyakori, hogy a stabil dolog a saját belső terében érintkezik a mobil dologgal, így határátlépés történik a stabil objektum testénél, kiterjedésénél. Belső érintkezést fejeznek ki a *-ba/-be*, *-ban/-ben*, *-ból/-ből* ragok, melyek – egységként szemlélve – egy határátlépő mozdulatsor különböző szakaszait jelenítik meg vízszintes vagy függőleges irányban (mely valójában a vízszintes irány 90°-kal történő elforgatása, és így nyelvtileg vonatkoztatható a vízszintes irány mintájára függőleges relációkra is):

8. ábra

A *-ba/-be*, *-ban/-ben* és *-ból/-ből* egymáshoz való viszonya

A kognitív szemantika konvencióihoz igazodó, sematikus ábrából látszik, hogy a három rag mind térbeli, mind időbeli, illetve entitásbeli viszonyt is jelölhet, amelyek esetében a körrel jelölt objektum a mobil, és a téglalappal jelölt tárgy a stabil objektum az ábrában. Szaggatott vonal jelzi az eseménysort, az egyenes vonal pedig az irányulást, a konkrét ragjelentést.

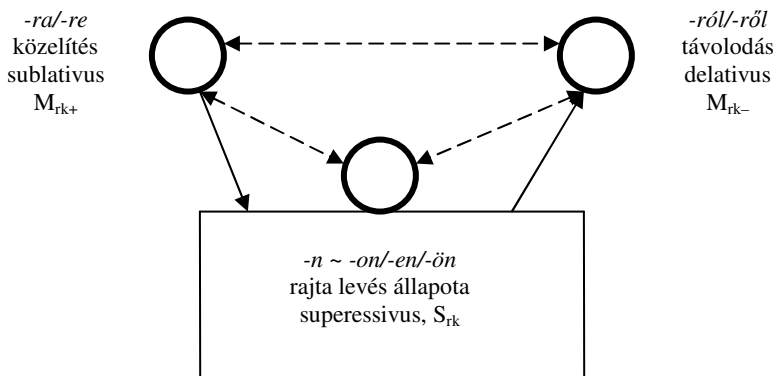
A fenti példamondatban helyviszonyokat leképező entitásrelációkat találunk, ahol az első tagmondatban a *bogár* mint a *gyanút* jelentő információ metaforája maga a mobil objektum (M_o), a *fül* pedig – a hozzá kapcsolódó landmarkizáló *-ba/-be* (M_{rb+}) határozórag miatt – stabil objektumként (S_{ob+}) fog ábrázolódni, amely konceptuális szinten valójában az *ültet* igéhez kapcsolódik: *ültet* + $KD_{vhová}$ ('ültet valahová'). A második tagmondatban a *gyanú* (immár nem metaforaként) a mobil objektum (M_o), s mellette az E/2. ragos személyes névmás egységes alakulatként (S_{ob}) fejezi ki a stabil objektumot, valamint a stabil ragot (S_{rb}). A harmadik tagmondatban az elliptikus szerkesztésnek köszönhetően nincs külön kitéve a mobil objektum (*bogár* = *gyanú*, bár az *azt* mutató névmás kitehető), csak a stabil objektum szerepel benne (*fej*), melyhez egy távolodást kifejező mobil rag, a *-ból/-ből* (M_{rb-}) kapcsolódik. Belső érintkezési relációkról lévén szó, az első tagmondatban a *-ba/-be* rag (M_{rb+}) a *bogár* – vagyis a *gyanút* keltő információ mint mobil objektum – belekerülését jelzi a szerkezetben stabil objektumként részt vevő *fül-be* (S_{ob+}), mellyel előrevetül a stabil objektum belső terével való érintkezés dinamikus eseménysora. Ennek elindítója egy külső személy, az aktor (*Éva*). A második tagmondatban a *gyanú* mint mobil objektum (M_o) az E/2. személyű objektumban van, és így érintkezik annak belsejével; végül a harmadik tagmon-

datban a *-ból/-ből* (M_{tb-}) a bentlevési állapot megszűnésének bekövetkeztét, a mobil objektumnak a stabil objektumtól való távolodását jelzi.

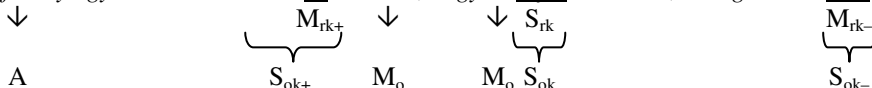
7. Külső érintkezéses relációk esetén az érintkezés nem határátlépő, azaz helyviszony esetén csak felszínükön, határukon érintkeznek fizikálisan a tárgyak egymással, időbeli, illetve entitásbeli relációkban pedig metaforikusan egymásutániságot, egymásmellettiiséget, sorrendiséget, rendeződést fejeznek ki. Külső érintkezéses relációt fejeznek ki az *-n ~ -on/-en/-ön*, *-ra/-re*, *-ról/-ről* ragok, melyek az előző ragcsaládhoz hasonlóan – egységként szemlélve őket – felszínén történő, érintkezéses eseményt jelenítenek meg.

9. ábra

A *-ra/-re*, az *-n ~ -on/-en/-ön* és a *-ról/-ről* egymáshoz való viszonya

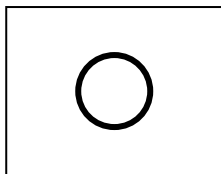

A fű oly ügyesen tette az asztalra a labdát, hogy az rajta is maradt, nem gurult le róla.

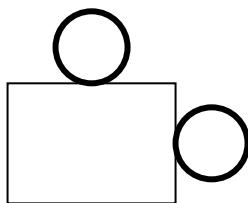
Ez a példamondat helyviszonyokat tartalmaz, melynél az első tagmondatban egy aktor (*fű*) által történik meg a két objektum helye közötti távolság csökkenése, ahol a *-ra/-re* (M_{rk+}) közelítést jelző mobil rag kifejezi azt, hogy a mobil objektum, a *labda* (M_o) rákerül az *asztalra* (S_{ok+}), azaz külsőleg érintkezik a stabil objektum felületével. A második tagmondatban mutató névmás fejezi ki a mobil objektumot (*labda*), és E/3. sz. ragos személyes névmás (*rajta*) a stabil objektumot (*asztal*), mely utóbbi esetén a ragos személyes névmás egyetlen egységként fejezi ki a stabil objektumra való utalást (*asztal*) és a rajtalevés stabil ragját, az *-n ~ -on/-en/-ön*-t. A harmadik tagmondatban elliptikus szerkezet lévén nincs már külön kitéve a mobil objektum (*labda*, de a mutató névmás beilleszthető), a stabil objektum (*róla*) pedig tartalmazza a távolodást jelző mobil ragot (*-ról/-ről*).

8. Belső érintkezést kifejező stabil rag a *-ban/-ben*, amelyhez szemantikailag a TARTÁLY-metaphora kapcsolható. Ez azt jelenti, hogy a *-ban/-ben* jelentésében a *tartályban való találás* eseménysora jelenik meg, tehát ennek a ragnak a jelentése konceptuálisan a TARTÁLY fogalmi metaforájához kapcsolódik. Ezek alapján a *-ban/-ben* vmiben való lézésre, mvivel való belső érintkezésre utal. A belső érintkezés folyamatos M_o és S_o között, melynek egy pillanatnyi állapotát mutatja be a 10. ábra.

10. ábraA *-ban/-ben* viszony

A *-ban/-ben* térbeli viszony jelentései: a) belső érintkezésből fakadó körülzárttság; b) a körülzárttságból adódó mozgási korlátozottság; c) határátlépő eseménysorok előfeltételezése, okozata; d) S_0 belső terében érintkezik M_0 -mal.

9. A külső érintkezés stabil ragja az *-n ~ -on/-en/-ön*, melynek képzetéhez az ÚT-metaphora társítható, azaz ehhez a raghoz konceptuálisan az *ú t o n v a l ó h a l a d á s* képze- te társítható. Ezek alapján az *-n ~ -on/-en/-ön* a *vmin* való levést jelöl, mely esetében S_0 tes- ténél, kiterjedésénél nincs határátlépő eseménysor, így M_0 csak felszínén érintkezik vele. Ez az állapot statikussá válik a középről jövő, egyetlen erőhatás miatt.

11. ábraAz *-n ~ -on/-en/-ön* viszony

Az *-n ~ -on/-en/-ön* térbeli viszony jelentései: a) a csupán külső felületen való érintke- zés miatt nincs körülzárttság; b) akadálymentes mozgás; c) határátlépés nélküli eseménysor- ok előfeltételezése, okozata; d) S_0 külső felületén, felszínén érintkezik M_0 -mal, mely reláció 90° -kal el is forgatható a térben.

10. A határozóragok jelentésrendszerére jellemző, hogy az egyes ragok o p p o z í c i - ó s p á r o k ba rendeződnek, és egymáshoz képest jelölik ki s értelmelik az általuk jelölt hely-, idő vagy entitásbeli viszonyokat. A *-ban/-ben* és az *-n ~ -on/-en/-ön* oppozíciójában a külső és a belső érintkezés megkülönböztetése áll. A két rag egymáshoz való viszonya és ezen keresztül jelentése az alábbi példamondatok segítségével adható meg, melyek már nem térbeli viszonyokra, hanem átvitt értelmű, entitásbeli viszonyokra vonatkoznak:

Sínen van: Az *-n ~ -on/-en/-ön* külső érintkezést fejez ki, mely a térben akadálymentes, egyenes vonalú mozgást tesz lehetővé a rajta lévő tárgy, dolog stb. számára, azaz ebben a relációban S_0 csupán felületén, külsőleg érintkezik M_0 -mal. A kifejezés átvitt értelmű je- lentése (entitásbeli viszony): 'vhová haladás, folyamatosan közelítő mozgás vmi felé, amely az egyenletesen ható erők miatt válik statikussá: vmely ügy sikeres lezárás felé halad, és jelenleg nincs akadálya ennek a folyamatos haladásnak'.

Bajban van: A -ban/-ben a térben vmiben való levést jelöl, ahol a belső érintkezés mozgási korlátozottságra, körülzártaságra utal, hiszen S_o belsejében történik meg a M_o -mal való érintkezés, azaz S_o egy bizonyos mértékig korlátozza M_o mozgásterét. A kifejezés átvitt értelmű jelentése (entitásbeli viszony): 'vmely akadályozó tényező miatti korlátozottság, cselekvési nehezítettség stb.'

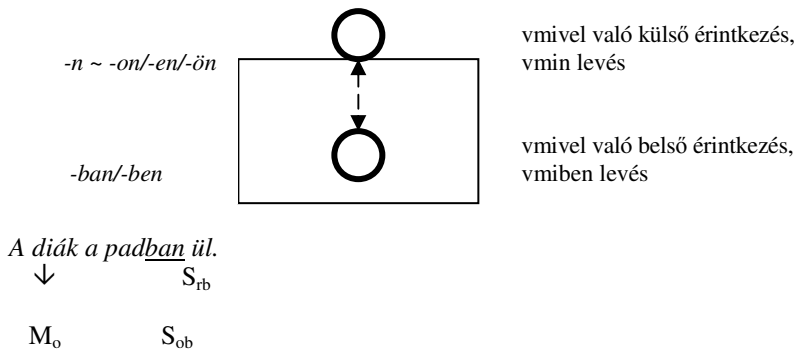
11. A -ban/-ben és az -n ~ -on/-en/-ön egymáshoz való viszonya többféle relációban írható le: A) térparaméterként (vízszintesen, és annak elforgatásaképp függőleges irányban); B) térparaméter mintájára (metaforizáció útján): 1. időparaméterként (a vízszintes irányú helyviszonyok mintájára) és 2. entitás-paraméterként (a vízszintes irányú helyviszonyok mintájára).

A) Térparaméterként

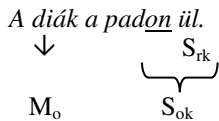
1. Az érintkezési felülethez képest az -n ~ -on/-en/-ön-t jelölő tárgy v í z s z i n t e s helyzetben található:

12. ábra

A -ban/-ben és az -n ~ -on/-en/-ön vízszintes irányú térbeli relációban

Ebben a mondatban a -ban/-ben belső felületen történő fizikális érintkezésre utal, mely körülzártaságot és mozgási korlátozottságot jelöl. S_o (pad) belső terében történik meg az érintkezés a M_o -mal (diák).

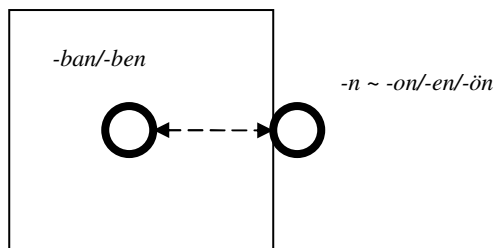

Itt az -n ~ -on/-en/-ön külső felületen történő fizikális érintkezést jelöl, mely nem tartalmaz mozgási korlátozottságra utalást, így lesz statikus a reláció. A S_o (pad) felületén érintkezik csak a M_o -mal (diák).

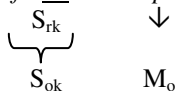
2. A -ban/-ben és az -n ~ -on/-en/-ön oppozíciója azonban 90° -kal el is forgatható a térben a 11. ábrában jelölt pozícióhoz képest, ahol az érintkezési felülethez képest az -n ~ -on/-en/-ön-t jelölő tárgy f ü g g ő l e g e s helyzetben van:

13. ábra

A *-ban/-ben* és az *-n ~ -on/-en/-ön* függőleges irányú térbeli relációban

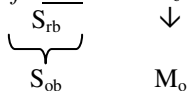

A falon lévő naptár túl kicsi.

A mondatban a külső felületen történő érintkezés relációja tükröződik, mely nem tartalmaz mozgási korlátozottságra utalást. A M_o (nap $tár$) a S_o -mal (fal) annak külső felületén érintkezik fizikálisan, amelyet a rajtlevés stabil ragja, az *-n ~ -on/-en/-ön* (S_{rk}) fejez ki. A határozórag által hordozott jelentés a szerkezetben: 'a nap $tár$ a térben szabadon megközelíthető'.

A falban lévő trezor szürke.

A *-ban/-ben* belső felületen történő érintkezést jelöl, mely körülzártyságra és mozgási korlátozottságra utal. A S_o -hoz (fal) kapcsolódó S_r (*-n ~ -on/-en/-ön*) jelzi a belső térben végbemenő fizikális érintkezést a M_o -mal (trezor). A határozórag által hordozott jelentés a szerkezetben: 'a trezor hozzáférhetősége a térben korlátozott'.

B) T é r p a r a m é t e r m i n t á j á r a (metaforizáció útján)

1. I d ő p a r a m é t e r k é n t, amely az egymás utáni időbeli események, változások kifejezésére alkalmas. Például:

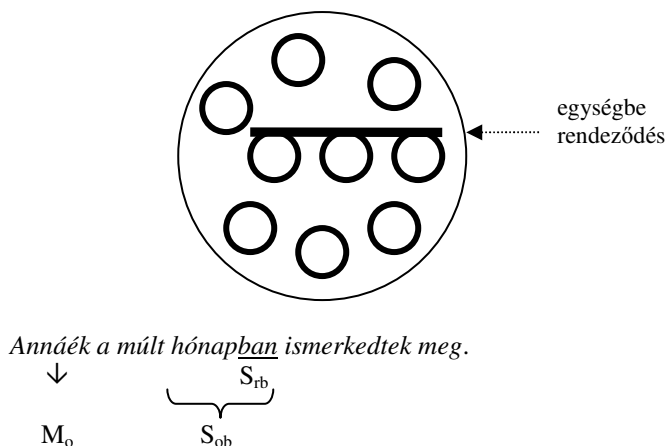
Annáék a múlt télen ismerkedtek meg.

Az *-n ~ -on/-en/-ön* helyviszonyként külső felületen történő, fizikális érintkezést jelöl, mely nem tartalmaz mozgási korlátozottságot. Ez a jelentés metaforizálódik az időviszonyokra vonatkoztatva, s ennek megfelelően több, egymásra következő időegységet (téli hónapokat) jelöl és kompozicionál egyetlen egységbe, rendeli őket egymás mellé, melyek csak kiterjedésüknél, határukon érintkeznek a többi egységgel, azaz az *-n ~ -on/-en/-ön* metaforikus jelentésben a fenti példában a télhez tartozó hónapokat jelöli ki az év többi hónapja közül.

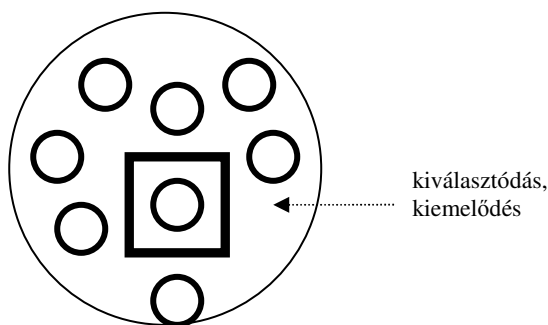
14. ábra

Az -n ~ -on/-en/-ön időbeli viszony

Helyviszonyokra vetítve a *-ban/-ben* belső felületen történő, fizikális érintkezésből eredő körülzárttságot és mozgási korlátozottságot jelöl. Ez a jelentés metaforikusan az időbeli relációkra vonatkoztatva azt fejezi ki, hogy az időegységek (hetek) egyetlen nagyobb egységbe rendeződnek, azaz a nagyobb egység belső felületével érintkeznek, nemcsak határukon. Vagyis a *-ban/-ben* itt egyrészt a kisebb időegységeket (heteket) egyetlen időtartammá (hónappá) olvasztja határátlépéssel és határtörléssel, másrészt kijelöli a többi nagyobb időegység közül azt az egyet (a fenti példában azt a hónapot), amelyikben az esemény történt.

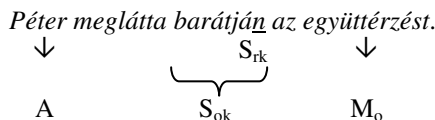
15. ábra

A *-ban/-ben* időbeli viszony

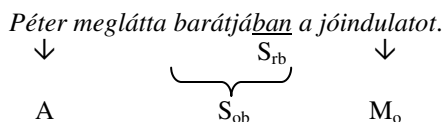
A két rag jelentésének egymáshoz való viszonyában benne van, hogy amíg az *-n ~ -on/-en/-ön* jelentését tekintve a nyitott rendszeren belül összetartozó egységeket hoz létre, azaz kompozicionál, addig a *-ban/-ben* megbontja az előbbi struktúrát, és kiemeli, azaz elmozdítja a helyéről a zárt rendszer egy elemét (mindamellett, hogy ott is történik kompozicionálás, de ez kevésbé hangsúlyos változás a kiemelés aktusához képest).

A fenti ragjelentéseken túl az is megállapítható, hogy amíg az *-n ~ -on/-en/-ön* a természetes (fizikailag is érzékelhető) időegységek jelölésére szolgál (pl. *napon, éjjelen, télen* stb.), addig a *-ban/-ben* a mesterséges időegységekre (pl. *hónapban, évben, évszakban* stb.).

2. Entitás-paraméterként, ahol a ragok jelentése absztrahálódik, de az eredeti szemantikai tartalom végig megőrződik jelentésükben, a térbeli relációk mintájára. Például:

Az *-n ~ -on/-en/-ön* itt egy emberi reakció külső felületen történő tükröződését jelenti, amely M_o -ként (együttérzés) a S_o -mal (barát) kerül érintkezésbe annak külső felületén, testén (pl. arc, tekintet, mosoly stb.). Az eseménystort egy aktor (Péter) hozza mozgásba, hiszen az ő vizuális érzékelése által (meglátta) rendelődik egymáshoz a két objektum (barát+együttérzés).

A *-ban/-ben* itt azt jelöli, hogy S_o (barát) és M_o (jóindulat) S_o belső terében érintkezik egymással. Az érintkezés – a térbeli viszonyoknál megszokott módon – itt is határátlépő, mert belülről jövő események (szeretetteljes gondolatok miatti tettek, ilyen viselkedés stb.) során derül ki maga a viszony léte. Péter, az aktor (A) az a külső objektum, amelyik létrehozza (meglátta) a relációt.

12. A határozóragok jelentésének felderítésekor elengedhetetlen metódus a ragok keletkezéstörténetének vizsgálata, hiszen határozóragjaink egy része önálló szavakból jött létre grammatikalizáció útján, és így eredeti jelentésük megőrződhetett a mai ragokban. Ezért a dolgozat további részében a két irányharmassági ragcsaládot fogom vizsgálni jelentéstörténeti szempontból, ezen belül azt, hogy a ragok rendszerbeli helye és jelentése között milyen szemantikai összefüggések tárhatók fel.

A *-ban/-ben* ragban kifejezett inesszívuszi térbeli relációt kezdetben egy olyan szerkezet fejezte ki, amely két, önálló jelentésű szóból állt: pl. ház belen, mely utóbbi a bél 'belső rész' jelentésű szóból és a hozzá kapcsolódó *-n* lokatívuszragból épült fel. A magyar hangsúlyviszonyoknak megfelelően azonban a nyomaték a szerkezet első tagjára (pl. ház) esett, így a kevésbé hangsúlyos második szó alakja egy idő után rövidülni kezdett, majd eredeti jelentése egyre inkább elhalványult, vagy attól eltérő jelentést vett fel (pl. a bél szó egyik mai jelentése 'belső szerv'), végül teljesen elvesztette önálló szói mivoltát, s járulékos elemmé vált. A *-ba/-be* és *-ból/-ből* is az előbb említett bél ('belső rész') szó származéka, ahol a *(-ban/-ben)* (belen) esetében a bél szóhoz az *-n* lokatívuszrag került, a *(-ból/-ből)* (belől) esetében pedig a bél szóhoz az *-l* ablatívuszrag, míg a *(-ba/-be)* esetében (belé) a bél szóhoz az *-é* latívuszrag (SÁROSI 2003: 170–2).

Amíg a fenti ragcsalád eredetetezése egyértelmű, addig az *-n ~ -on/-en/-ön* és a ragcsaládjába tartozó *-ra/-re*, illetve *-ról/-ről* visszavezetése számos problémát vet föl jelentéstani szempontból. S mivel a *-ba/-be*, *-ban/-ben*, *-ból/-ből* ragcsalád a belső érintkezés eseménysorainak különböző szakaszait jelöli, a *-ra/-re*, *-n ~ -on/-en/-ön*, *-ról/-ről* pedig a külső érintkezését, ezért felmerülhet ez utóbbi ragcsalád közös eredetetezésének lehetősége. E feltételezés

létjogosultsága az -n ~ -on/-en/-ön raghoz kötődve két, eddig homályosan megválaszolt problémakörhöz kapcsolódik:

a) A *rajta* és az -n ~ -on/-en/-ön. A határozószói személyes névmási paradigmásort tekintve nyilvánvaló azonosságokat találunk a három rag esetén, hiszen a *belé*, *benne*, *belőle* sorhoz hasonlóan, létrehozható a *reá*(~*riá*)/*rá*, *rajta*, *róla* sor is. De ahogy a *rá*-hoz egyértelműen kapcsolható a -*ra/-re*, a *róla* alakhoz a -*ról/-ről*, addig a *rajta* névmáshoz az -n ~ -on/-en/-ön nem. A jelenlegi álláspont szerint az említett ragcsalád (-*ra/-re*, -n ~ -on/-en/-ön, -*ról/-ről*) sora nem volt teljes, és először csak a -*ra/-re*, -*ról/-ről* szerepelt benne, s kitöltetlen volt a lokatívuszi jelentésű rag helye a rendszerben, ahova utólag bekeült új, szuperesszívuszi jelentéssel a már így is sokfunkciós primer -n rag. Ez az elképzelés a kognitív szemantika nézőpontjából kevésbé tűnik valószínűnek, hiszen a dolgozat első részében bemutatott metaforizációk és az a jelenség, hogy a térbeli, időbeli, entitásbeli viszonyokban mindig a stabil objektumhoz viszonyítva képezzük le az adott szituációt, illetve hogy az irányhármassági ragcsaládban is mindig a stabil rag (S_r) az, amelyik mintájára képeződik le a két mobil rag (M_r), arra engednek következtetni, hogy más módon mehetett végbe a ragcsalád kialakulása. Hiszen hogyan jöhetett volna létre a hármas ragrendszer, ha kezdetben hiányzott belőle a stabil rag, azaz a „minta”, amihez viszonyítva képződik le a másik két térbeli reláció? És miért pont az egyébként is szemantikailag igen terhelt -n került erre a rendszerbeli helyre, miért nem a szintén lokatívuszi jelentésben használatos -*r*?

b) Még tővéghangzó vagy már ragalkotó elem? Ha a tényeket tekintjük végig, az vitathatatlan, hogy az -on/-en/-ön morfémavariánsokban az ősi -n rag található, de hogy önállóan az -n jelölte-e elsőként a szuperesszívuszt, vagy az -un (-on) ragban kapta meg ezt a jelentést, nem tudhatjuk bizonyosan, mert az első adathozható -n ragos névszó nyelvmemlékeinkben (időbeli viszonyokra vonatkoztatott) a HB. (1192–95.) *nopun* szava, ahol a nyelvmemlék és így az adat keletkezési ideje éppen a szóvégi magánhangzók lekopási folyamatának utolsó szakaszára datálható. Ezért nem dönthető el egyértelműen, hogy a változás még tartott-e a nyelvmemlék keletkezésekor, azaz hogy az -u még a tőhöz tartozó tővéghangzó, vagy pedig már lezajlott a változás, és akkor már a rag része az -u⁴. Amiből pedig az a kérdés következik, hogy a *nopun* szóban az -un teljes egészében a határozórag, vagy csak magában az -n töltötte be ezt a funkciót? A *nopun* szó -u-jának ragalkotó funkciója mellett szóló fontos érv, hogy szintén a HB. szövegében egy másik előfordulásban megtalálható még egyszer a *nop* ('nap') szó, de már tővéghangzó nélkül egy összetételben: *birsagnop* *ivtua*.

Az a) pontban tárgyalt ragos személyes névmások (*rá*, *rajta*, *róla*) speciális módon (azaz nem ragpozícióban) tartalmazzák a vizsgált határozóragokat, ami lehetővé tehetné a ragok eredeti formájának megőrzését. Mivel csak a határozóragok megszilárdulását követően jöhetett létre a *rá*, *rajta*, *róla* névmási paradigmásor, ezért igen különös, hogy a *rajta* elem nem a ma használatos -n lokatívuszi ragot tartalmazza, hanem az ősi -*t* ragot – így a vizsgálódást a fenti névmások eredetének felderítésével folytatom.

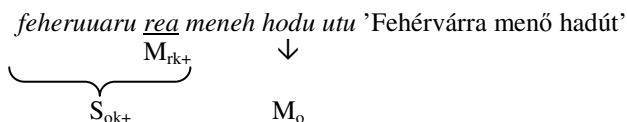
13. *Rá*, *rajta*, *róla*. – A *reá* ~ *riá* (a *rá* későbbi alak), a *róla* és a hozzájuk tartozó határozóragok mind ugyanarra a szóra vezethetők vissza: a 'közelség' jelentésű, vitatott eredetű

⁴ Tekintettel arra, hogy a tővégi vokálisok fokozatos módosulása már az ősmagyar kor elején megindult, és első szakasza, a rövid magánhangzók felső nyelvvállásúvá válása török jövevényszavaink tanúsága szerint még a vándorlások kora előtt lezárult, majd az ősmagyar korszak végére e szóvégi magánhangzók tovább gyengültek, és részben el is tűntek. A teljes lekopás az ősmagyar korban következik be, de ennek behatárolása is csak hozzávetőleges, körülbelül a XIII. század elejére tehető (BÁRCZI 1976: 146).

**roy3* alapszóra, illetve a 'felszín' jelentésű **raŋ3* ugor alapalakú szóra (TESz.). A *rajta* első adatolható alakja a Königsbergi Töredékből: *rohtonc*; a *rá* (*reá*) első adata a Tihanyi Alapítólevélből: *rea*; a *róla* esetében pedig a Königsbergi Töredék Szalagjaiból: *ro[la]d* (TESz.).

a) *R á* . – A TESz. szerint a *rá* névmás a **royá* ~ **rayá* alakból származik, ahol a szóbelseji -*γ* kiesett később, az első szótagbeli magánhangzó pedig elhasonult. Az EWUng. ezt a szót a **raŋ3* alakból vezeti le, ahol a magyarázat szerint az intervokális -*η* > -*γ* változást követően a -*γ* a későbbiekben kiesett vagy vokalizálódott, a *rá* másik, -*á* eleme pedig az E/3. sz. birtokosra való utalás hordozója volt. E helyett azonban sokkal valószínűbbnek tűnik a kognitív szemantika szemszögéből az -*á/-é* latívuszraggal való rokonítás, tekintettel a térbeli viszonyokra utaló jelentésre.

Összegezve az eddigieket feltételezhető, hogy az eredeti szó, melyből eredeztethető a ragcsalád, a TESz. által említett két alak (**roy3* vagy **raŋ3*) közül a **ro γ 3* lehetett, amiből nyíltabbá válás útján először **ray3*, majd a -*γ* > -*η* változásnak megfelelően **raŋ3* alakult. Ezt maga a jelentésváltozás is alátámasztja, hiszen az általánosabb értelmű **roy3* 'közelítés' -ből jelentésszűkülés folytán 'felszín' lett (l. a *rá* jelentését), amely vízszintes felületekhez való érintkezés közelítését jelentette, majd később ebből fejlődött (a vízszintes irány 90°-os elforgatásával) az 'oldalra, vmi oldalához' jelentés, amely függőleges irányultságú relációk kifejezését is lehetővé tette (vö. TA. *ohut cutarea* 'Óút kútjára' – függőleges irányú jelentés; *feheruuaru rea meneh hodu utu rea* 'Fehérvárra menő hadútra' és *petre zenaia hel rea* 'Petre szénája helyre' – vízszintes irányú jelentés).

Az ősi alapszó (**roy3*) hangtanilag a következő változásokon mehetett keresztül: **roy3* > **ray3* > **raŋ3*. Ehhez a **raŋ3* alakhoz járulhatott hozzá az előbb már említett -*á/-é* latívuszrag, és az -*η* > -*γ* változásnak köszönhetően **rayá*, s ebből több lépésben *rá* lett. A változás másik útja a -*γ* > -*j* változás lehetett, aminek eredményeképpen a *rája* alak -*ja* elemét tévesen birtokos személyjelnek értelmezheték a nyelvhasználók, s ebből elvonással jött létre a rövid *rá* alak, amiben a -*ra/-re* rag található. Feltételezhető, hogy a változás két módozatban zajlott, nyelvjárási területek közötti megoszlásban:

(**roy3* > **ray3* >) **raŋ3* + -*á/-é* > **raŋá* > **rayá* > **raiá* > *riá* > *reá* > *rá*, vagy:
 (**roy3* > **ray3* >) **raŋ3* + -*á/-é* > **raŋá* > **rayá* > **ráyá* > **ráya* > *rája* > *rá*

b) *R ó l a* . – A TESz. a *róla* alakot úgy jellemzi, mint birtokos személyragok nélkül használt határozószót, és eredetét tekintve közvetlenül a **roy3* szóból származtatja: *roy3* + -*l* (ablatívuszrag), ami összhangban van az eddigi megállapításokkal: (**roy3* >) **roy3* + -*l3* > **roy3l3* > **royla* > *roula* > *rúla* > *róla* (azaz, a *rá* és a *róla* ugyanarra a **roy3* alapszóra vezethető vissza). Megjegyzendő, hogy az -*a* elem a *róla* szóban a TESz. szerint az E/3. sz. birtokost jelölő elem, ami mellett nem sorakoztathatók fel ellenérvek (nem úgy, mint a *rá* esetében); illetve az alapszóból való közvetlen eredeztetés alapján feltételezhető, hogy a kevesebb számú változás miatt hamarabb meg tudott szilárdulni a -*ról/-ről*, mint a -*ra/-re*, azaz ebből kiindulva a -*ról/-ről* előbb jöhetett létre, mint a -*ra/-re* alak.

c) *R a j t a* . – A *rajta* esetén a *róla* alakhoz hasonlóan – szintén -*o*-t találunk a többen az első adatolható említéskor: KT. *rohtonc*, ami ismét a **roy3* szóból való eredeztetést valószínűsíti. A mai *rajta* alak és az ahhoz kapcsolódó -*n* ~ -*on/-en/-ön* határozórag alakulása

azonban nagyon összetett, mert két úton párhuzamosan ment végbe a változás, amelynél az egyik változássor végeredményeképp a személyes névmási paradigmába bekerült a *rajta* alak, a másik változássor eredményeképp pedig létrejött az *-on* rag:

(**roy3* >) **roy3*+*-t3* > **roy3t3* > **royt3* > **roȳta* > *rajta* > *rajta*
 (**roy3* >) **roy3*+*-n3* > **roy3n3* > **royon3* > **royon* > *rokon* (?) > *rok*+*-on*

A levezetésből látszik, hogy a *rajta* és a *rokon* egyetlen közös többlől származik. A *rajta* esetében az eredeti **roy3* szóhoz az ősi *-t* lokatívuszrag járult, és változások sorozata nyomán alakult ki a *rajta* határozószói személyes névmás, amelynek *-a* eleme az E/3. sz. birtokos jelölője (hasonlóan a *róla* *-a* eleméhez).

Köztudott, hogy az *-n* és a *-t* lokatívuszi ragok párhuzamos használata, egymással való helyettesítése elég gyakori volt a régiségben. (Valószínűleg ennek nyomát őrzik egyes helyneveink mai ragozási különbségei is: *Pécsett* ~ *Pécsen* stb.) Ezek ismeretében feltehetőleg az történhetett, hogy az eredeti **roy3* szót – vélhetően párhuzamosan a másik alakkal – a nyelvhasználók egy része az *-n* lokatívuszraggal is használta. A két alak önállóan további változásokon ment keresztül, de – dominánsabb lévén – a *rajta* *t*-t tartalmazó alak épült be a személyes névmási paradigmába a **royon* helyett, amely szóból a későbbiek folyamán a mai *rokon* alakulhatott.

d) *R o k o n*. – A *rokon* szó eredetét tekintve a TESz. nem foglal állást egyértelműen, csak utalást tesz halványan a *rá*, *rajta*, *róla* szavakkal való közös származásra. A szócikk szerint a *rokon* uráli alapalakja **rakka* 'közeledik, közeli valami' lehetett, melynek jelentésében – mindazonáltal, hogy a finn-permi nyelvek közül csak a finnból mutathatók ki megfelelőik – a fn. *rayi* 'kedves, szerető, kellemes', a *rakastaa* 'szeret' szavak állnak. Ugyanakkor a felsorolt rokonnyelvi példák másik fele a 'közelség' jelentéshez kapcsolható: szam. jur. *lak* 'közeli, közel fekvő', *ra'k* 'közel, a közelben; rövid idő', de a TESz. szerint ez a jelentés a lokatívuszi *-n*-nek köszönhető. A szócikkben alakilag a magyar szó legkorábbi változata a *ra*kon lehetett (ami azért elgondolkodtató, mert az első adatolható szóelőfordulás JókK. *rokomb*, a *ra*kon alak egy kicsit későbbi [1405.], de persze ettől még az előbbi állítás nem zárható ki), majd a szócikk további részében az szerepel, hogy maga az alakulat eredetileg '(térben) közel' jelentésű helyhatározószó volt, és az 'időben közel, rövidesen' jelentés ebből közvetlenül alakulhatott ki (vö. *közel*). A határozószó és a melléknév közötti szófajváltás a *rokon* *való* típusú kapcsolatokban mehetett végbe. Kognitív szemantikai szempontból azonban sokkal valószínűbbnek tűnik ismét (a *róla*, *rá*, *rajta* szavakhoz hasonlóan) a **roy3* 'közelség' szóból való eredetét a *rokon* szónál is, amelyből elhatárolódhatott és értelmeződhetett az *-on* rag, mielőtt még megszilárdult volna a szó a mai ragos formájában. Ebből vonódhatott el utána az *-n* később, önállóan jelölve már a szuperesszívuszi jelentést.

Hogy a *rajta* szóban a *-t*, a helyhatározóragban viszont az *-n* fejezi ki a helyre utalást, ezt a két rag párhuzamos használatával lehet magyarázni, amelynek feloldásaként egy idő után a *-t* és az *-n* ragok jelentésében megoszlás történt, s amint a *-t* bekerült a személyes névmási paradigma *rajta* szavába, utána fokozatosan elvesztette e térbeli relációkat jelölő funkcióját, így ragként sem volt már használatos a továbbiakban a helyviszonyok jelölésére. Ezzel párhuzamosan az *-n* is lecserélte az eredeti lokatívuszi jelentését, és helyette felvette a szuperesszívuszi. (Itt megjegyzendő, hogy még mindenképpen e folyamat lezárulása előtt jöhetett létre a későbbi lokatívuszi *-ben* rag is a *-belen* szóból, amely szónak *-n* eleme még a lokatívuszi funkciójú *-n* lehetett). Abban, hogy a *-t(t)* visszaszorult a térbeli relációk jelölésében, az is közrejátszhatott, hogy a *-t* a névszókon a tárgy ragját is jelölni kezdte, amely a helynevek esetében (pl. *Pécset* és *Pécsent*) a hangalaki hasonlóság miatt zavaró lehetett.

Azaz kezdetben két rag is jelölte a lokatívuszt (*-n* és *-t*), de a ragok újabb funkciói miatt, illetve mert ketten is ugyanazt a lokatívuszt fejezték ki, a nyelvi ökonómia jegyében mindkét rag lecserélte e térbeli jelentését, amelynek eredményeképpen viszont szükség lett egy új ragra, mely kifejezi a lokatívuszt: ekkor jelent meg a *-ben* rag.

Az *-n* mellett később megjelenő *-on/-en/-ön* variánsok az illeszkedési törekvéseknek köszönhetően alakulhattak ki.

16. BENKŐ LORÁND több tanulmányában is meggyőzően felveti egy esetleges ómagyar *-j ~ -aj/-ej* helységnévképző meglétét (BENKŐ 2004: 406–19). A szerző szerint ez a helységnévképző korábban is létezett már, és vélhetően az ősmagyar korból hozott alakulat. Lehetőséges, hogy ez a képző vagy képzői funkcióhoz közelítő elem akkor még csak általános, helyre utaló jelentéssel rendelkezett, s csak később, az ómagyar korban specializálódott a tulajdonnevek melletti használatra a földrajzi névre való utalás céljából, hogy egyértelműen jelezze a nyelvhasználók számára a más tulajdonnevektől (pl. személynévektől) való megkülönböztetést. Ennek a képzőnek vagy képzőszerű elemnek a feltételezése azért lényeges, mert nem zárható ki, hogy a *-j ~ -aj/-ej* egy előzménye található az előbb taglalt, külső érintkezésre utaló irányhármassági ragcsalád (*-ra/-re, -n ~ -on/-en/-ön, -ról/-ről*) alapszavában, a **roy3*-ban is.

17. A nyelvtörténeti hozadékon túl a határozóragok kognitív szemantikai vizsgálatának diakrón szempontokat is érvényesítő jelentősége elsősorban a vonzat kutatásban van, hiszen a ragok jelentésének feltárásával könnyebben válasz kapható majd a jövőben arra, hogy egy-egy ígéhez miért pont az adott vonzat társul, illetve az egyes nyelvek közötti, vonzatbeli eltéréseknél milyen kognitív szemantikai háttérű (eltérő konceptualizációból eredő) okok jelenhetnek meg.

A hivatkozott irodalom

- ANDOR ENIKŐ 1999. Az *el* viszony jelentésszerkezete a magyar nyelvben. Szakdolgozat, Babeş-Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Kolozsvár.
- BÁRCZI GÉZA 1976. Hangtörténet. In: BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND – BERRÁR JOLÁN szerk., A magyar nyelv története. Bp., 95–180.
- BENKŐ LORÁND 2004. Az ómagyar *-j ~ -aj/-ej* helységnévképző. Magyar Nyelv 406–19.
- FAZAKAS EMESE 2003. Új utak a nyelvtörténeti anyagok feldolgozásában. In: BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS szerk., A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III. Magyar és finnugor jelentéstörténet. Szeged, 2003: 15–22.
- GALACZI ÁRPÁD 1995. A *rajta* helyzet jelentésszerkezete a magyar nyelvben. Szakdolgozat, Babeş-Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Kolozsvár.
- IMRE ATTILA 1999. Az *át* viszony jelentésszerkezete a magyar nyelvben. Szakdolgozat, Babeş-Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Kolozsvár.
- KOROMPAY KLÁRA 1992. A névszóragozás. In: BENKŐ LORÁND főszerk., A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. Akadémiai Kiadó, Bp. 355–410.
- LAKOFF, GEORGE 1987. Women, Fire and Dangerous Things. What Categories Reveal About the Mind? Chicago–London.
- LANGACKER, RONALD W. 1987. Foundations of Cognitive Grammar 1. Stanford.
- PÁLL LÁSZLÓ 1999. A *benne* viszony jelentésszerkezete a magyar nyelvben. Szakdolgozat, Babeş-Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Kolozsvár.
- SÁROSI ZSÓFIA 2003. Morfématörténet (Ősmagyar kor). In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., Magyar nyelvtörténet. Osiris, Bp. 129–72.

SOMKEREKI JÓZSEF 1999. Az *alatt/fölött* viszony jelentésszerkezete a magyar nyelvben. Szakdolgozat, Babeş-Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Kolozsvár.

KOTHENCZ GABRIELLA

A semantic analysis of the inessive and the superessive in Hungarian

Synchronic studies in the framework of holistic cognitive linguistics have recently yielded convincing results, and the idea of utilizing that framework for purposes of historical linguistics has also emerged. At the moment, no complete studies of that sort are available, though FAZAKAS (2003) presented a brief account of the theoretical possibilities that arise. The present paper discusses a possible area of using cognitive semantics for historical purposes: the study of the semantic system of certain Hungarian case endings. In particular, I attempted to describe the behavior of inessive *-ban/-ben* and superessive *-n ~ -on/-en/-ön* in a cognitive semantic perspective, making use of diachronic aspects, too. In addition to the avails that such a discussion might bring for historical linguistics, a diachronically supported cognitive semantic analysis of case endings may prove significant primarily for the study of argument structure: with the exploration of the exact meanings of these suffixes, it might turn out to be easier to tell why a given verb has the argument structure it has, and how differences across languages with respect to argument structure may be understood, in cognitive semantic terms, as due to variance in conceptualization.

GABRIELLA KOTHENCZ